

Duurzame ontwikkeling: contradicties en alternatieven

JEF PEETERS

1. Inleiding

“Ontwikkeling is als manier van denken op de terugweg. Stilaan groeit het inzicht dat de basisvooronderstellingen van ontwikkeling hun geldigheid verliezen: ten eerste dat ontwikkeling veralgemeend kan worden in de ruimte, en ten tweede dat ze kan blijven duren in de tijd. In beide betekenissen heeft ontwikkeling laten zien eindig te zijn. En precies dat inzicht maakt het dilemma uit dat menig internationaal debat doordringt sedert de VN-conferentie over het milieu in Stockholm in 1972. Met de algemeen aanvaarde notie van ontwikkeling, staan de rechtvaardigheids crisis en de crisis van de natuur in een omgekeerde verhouding ten opzichte van elkaar. Anders gezegd, elke poging de rechtvaardigheids crisis te verlichten dreigt de crisis van de natuur te verscherpen; elke poging de crisis van de natuur te verlichten dreigt de rechtvaardigheids crisis te verzwaren.” (Sachs 1996, 24)

Wanneer *duurzame ontwikkeling* (sustainable development, letterlijk: een ontwikkeling die aangehouden kan worden) dan op de conferentie van Rio in 1992 tot het centrale objectief op de wereldagenda wordt gepromoveerd, dan lijkt dat wel op een belofte van “niets minder dan het kwadraat van de cirkel”. (ibid.) Of is het toch een uitweg uit het dilemma van de huidige mondiale crisis? Gaat het om een opening naar een reëel alternatief?

2. Een dubbelzinnig begrip

Sedert het concept 'duurzame ontwikkeling' (D.O.) vooral door het rapport van de Brundtland-Commissie (WCED 1987) algemeen ingang heeft gevonden, is er al heel wat inkt gevloeid over inhoud en interpretatie ervan.¹ Zowat elk rapport of internationale organisatie hanteert een eigen omschrijving. Zo geeft een studie voor de Wereldbank (Pezzey 1989) niet minder dan 190 mogelijke definities van duurzaamheid. Het is dus onmogelijk om in het bestek van dit artikel alle aspecten van de discussie te belichten. Toch probeer ik enkele problemen rondom de invulling van het begrip duurzame ontwikkeling te schetsen, vooral om duidelijk te maken hoe de strijd om de inhoud van het begrip verbonden is met reële maatschappelijke posities.

De vele definities van D.O. maken duidelijk dat het concept geen analytische strengheid heeft in zichzelf. Elke definitie hangt immers af van wat onder ontwikkeling verstaan wordt, en wat er dus 'aangehouden' moet kunnen worden. Gaat het om een hoog consumptieniveau, of om het vervullen van basisbehoeften? En wat dan onder basisbehoeften moet verstaan worden, is zelf in hoge mate cultureel bepaald. In dat kader wijst Vandana Shiva bijvoorbeeld op een onderscheid dat gemaakt kan worden tussen 'armoede als subsistentie'², en 'armoede als beroving (deprivation)'. "Het is nuttig om een culturele opvatting over de armoedigheid van een leven in subsistentie te onderscheiden van de materiële ervaring van armoede tengevolge van onteigening en beroving. Cultureel waargenomen armoede is niet noodzakelijk echt materiële armoede: subsistentie-economieën die basisbehoeften bevredigen via zelfvoorziening zijn niet arm in de betekenis van beroving. De ontwikkelingsideologie beschrijft dat zo omdat zij niet overdadig participeren aan de markteconomie, noch waren consumenten die geproduceerd worden voor, en gedistribueerd worden door de markt, ook al kunnen zij hun basisbehoeften bevredigen via mechanismen van zelfvoorziening. (...) De culturele perceptie van een omzichtige subsistentie-levenswijze als 'armoede' legitimeert het ontwikkelingsproces als een 'armoede-opheffend' project." (Mies en Shiva 1993, 72)

Westerse afkomst

Meer algemeen kunnen we het volgende stellen: alle begrippen die op één of andere manier verband houden met 'welzijn' of met de invulling van een 'goed leven', zijn op elkaar betrokken en worden ingevuld vanuit sociale en culturele verbanden. Ook de relatie tot de natuur krijgt daarbinnen zijn betekenis. Wat 'milieu' betekent zal dan ook mee afhangen van sociale posities, vandaag o.a. de plaats die men inneemt ten opzichte van de wereldmarkt.

Voor een discussie en een overzicht zie bijv. Redclift 1987 en Mitlin 1992. Een samenvatting geven Braidotti e.a. 1994:131v.

2 Subsistentie betekent 'levensonderhoud'. In het ontwikkelingsdebat betekent het een levenswijze waarbij niet méér geproduceerd wordt dan noodzakelijk voor het levensonderhoud. In die zin staat het in oppositie met een uitgebreide warenproductie.

Wanneer dan D.O. in een onderhandelingsproces op wereldniveau algemeen aanvaard wordt als beleidsconcept, moet het duidelijk zijn dat politiek compromis en vaagheid van begrip daarin ten nauwste samenhangen. Het dilemma waarvan boven sprake, wordt verborgen in een uitermate synthetisch begrip dat gemakkelijk toelaat om er verschillende, eventueel zelfs tegengestelde opvattingen over ontwikkeling op te enten. Daarbij moet dan toch in de eerste plaats gewezen worden op de westerse afkomst van het ontwikkelingsbegrip. Het draagt in zich de idee van de mogelijkheid van een lineair vooruitgangproces, en is daarin een uiting van het economische groeimodel. Het officiële discours volgt overigens het Brundtland-rapport dat economische groei als voorwaarde voor het realiseren van D.O. vooropstelt. De wereldeconomie zou daartoe met een factor vijf tot tien moeten expanderen. Het is critici dan ook niet ontgaan dat het Westen er opnieuw in geslaagd is om zijn cultureel paradigma als model aan de hele wereld voor te houden. Dat het ecologisch vraagstuk een probleem is voor de aard van de na te streven ontwikkeling wordt echter niet beschouwd als een probleem voor de productie- en levenswijze van het Westen. Bij de bedreiging van het leven op onze planeet gaat het om een gemeenschappelijk belang, en dus om een uitdaging voor de mensheid. Dergelijke voorstelling van zaken verdoezelt echter de feitelijke machtsverhoudingen en ongelijkheden op wereldvlak. Illustratief is hier de vaststelling van Diana Mitlin [1992] dat reeds van vóór Rio het begrip D.O. gedomineerd wordt door de internationale ontwikkelingsbanken. Daarbij worden de verantwoordelijkheden zelfs omgedraaid! "De basisfilosofie is dat de endemische armoede van hele volkeren de bron is van de milieudegradatie. Zij putten hun natuurlijke bronnen uit om te vermijden dat zij sterven van de honger." (Barrameda 1995,36)³ Het Malthusianisme is nog lang niet begraven! Als oversimplificatie van een complex probleem legitimeert het echter wel een simplistische oplossing, nl. bevolkingscontrole.⁴

Het is dan ook begrijpelijk dat het begrip D.O. binnen NGO's en sociale bewegingen sterk onder kritiek staat, en dat velen het niet wensen te hanteren. Daartegenover probeert men alternatieve concepten naar voren te schuiven die open staan voor een bottom-up benadering. Via begrippen als 'duurzaam levensonderhoud' (sustainable livelihood: Chambers 1987, 1992)⁵, 'subsistentie' (bijv. Mies en Shiva 1993), of 'bioregionalisme' (Sale 1985,1996) wil men de verbanden benadrukken die er zijn tussen het leefmilieu en vervulling van basisbehoeften op lokaal vlak, risicobeperking, zelfbeheer en veiligheid.

Drie perspectieven

Welke invulling men ook aan het begrip wenst te geven, het komt er niet alleen op aan te kijken welke sociale en economische belangen er al dan niet mee gediend worden. Het lijkt ons eveneens belangrijk om de argumenten te

3 Voor een illustratie hoe de vork werkelijk aan de steel zit, zie bijv. het artikel over Chili van Vanhauwermeiren en De Wel in dit nummer. Een overzicht geeft Kohr 1995 en 1996.

4 Cf. Braidotti e.a. 1994:142v.

5 Dit concept werd tijdens het UNCED-proces opgenomen in de Women's Action Agenda 21. Cf. Braidotti e.a. 1994: 134.

onderzoeken die in de interpretatiestrijd worden aangedragen. Het gaat immers om argumenten die een bepaalde politiek die onder de vlag van D.O. gevoerd wordt, trachten te staven. Zij steunen op dieperliggende, veelal impliciete basisvooronderstellingen. Het gaat daarbij telkens om een geheel van opvattingen die een bepaalde levenswijze impliceren, met de daarbijhorende economische en sociale verbanden. Het vanzelfsprekende en impliciete karakter van dergelijke vooronderstellingen brengt mee dat men dikwijls onbewust een cultureel-maatschappelijk programma ondersteunt waarvan de implicaties ongewenst zijn. Met het oog op alternatieven is het belangrijk de discussie ook op dat niveau te voeren.

Dergelijke maatschappelijke programma's kunnen herkend worden in bepaalde culturele leidmotieven. Op die manier onderscheidt Wolfgang Sachs drie grote invalshoeken op D.O.: "Het *strijdperspectief* concentreert zich op het duurzaam maken van groei. Het impliceert dat groei oneindig mogelijk blijft in de tijd, maar het aanvaardt schouderophalend dat die ruimtelijk beperkt blijft tot de rijkere delen van de wereld. Het *astronautenperspectief* erkent dat ontwikkeling onzeker is in de tijd, en tracht een mondiaal kader tot stand te brengen om af te rekenen met de natuur- en de rechtvaardigheids crisis. Het *thuisperspectief* aanvaardt de eindigheid van ontwikkeling in de tijd, en pleit voor structurele aanpassing in het Noorden om meer ruimte te maken voor rechtvaardigheid wereldwijd." (Sachs 1997, 20)

Waar het derde perspectief het radicale alternatief voor het huidige wereldproces omvat, daar laveert het officiële discours tussen de twee eerste, wat o.a. tot uiting komt in Agenda 21, het 700 pagina's dikke actieprogramma dat in Rio werd goedgekeurd. De kritiek op het denkkader van Rio concentreert zich daarom fundamenteel op het vrijemarktdenken en op de idee van een mondiaal management. Sachs' beschrijving van de drie perspectieven laat ons toe om een aantal kritieken op het feitelijke D.O.-proces te duiden, de politiek van een aantal belangrijke actoren te situeren⁶, en zicht te krijgen op de basisvooronderstellingen van een alternatief denkkader.

3. Het strijdperspectief

Dit perspectief kan begrepen worden als het omslaan van het ontwikkelingsdenken.⁷ Gelanceerd door de Amerikaanse president Truman in 1949, legitimeerde het de interventie van de Westerse landen in de landen van het Zuiden. Het overplanten van het Westers economisch model zou hen uit de 'onderontwikkeling' halen en laten delen in vrede en welvaart. In plaats van dat

Voor een analyse van het onderhandelingsproces in Rio, en de posities die daar werden ingenomen, zie: Lipietz 1996. Aan de rol van belangrijke internationale instellingen als IMF, Wereldbank, WTO en FAO wordt een apart artikel gewijd in een volgend nummer van *Oikos*.

Voor een kritiek van dit ontwikkelingsdenken en van de verschillende begrippen die ermee samenhangen, zie: Sachs (ed.) 1992.

waar te maken heeft het ontwikkelingstijdperk de twee grote conflicten voortgebracht waarmee dit artikel geopend is. De kloof tussen rijke en arme landen is groter dan ooit. Daarbij herhaalt de polarisatie tussen de landen zich binnen elk land. Ontwikkeling heeft een globale middenklasse doen ontstaan die naast de meerderheid in het Noorden kleine elites in het Zuiden omvat, samen ongeveer 8% van de wereldbevolking. Over de grenzen heen is deze steeds meer geïntegreerd in een wereldwijd circuit van goederen, communicatie en reizen. De rest is uitgesloten van deze circuits van de wereldeconomie. 'Noord' en 'Zuid' zijn dan ook eerder socio-economische dan geografische begrippen. Daar bovenop komt de ecologische crisis als tweede conflictterrein.

Vandaag slaat ontwikkeling als een boomerang terug op de Noord-Zuidrelatie. Het bewustzijn groeit namelijk dat ontwikkeling ruimtelijke grenzen heeft, waardoor de perceptie van het Zuiden verandert. Van een plaats van hoop wordt het een plaats van bedreiging. Opflakkerend geweld en oorlog, migratie, overbevolking, concurrentie met lage lonen, bedreigde toegang tot hulpbronnen (denk bijv. aan de Golfoorlog)... al deze factoren leiden tot het ontstaan van een visie waarin het probleem van economische groei gezien wordt als een strijd tussen het Zuiden en het Noorden. Dat ook een aantal nieuw-geïndustrialiseerde landen, voornamelijk in Oost-Azië, spelers op de wereldmarkt zijn geworden, heeft de aandacht van de elites uit het Noorden verder gefocust op de internationale competitiviteit.

Binnen dat strijdperspectief lijkt slechts een of andere vorm van 'ecologische modernisering' mogelijk. Milieubekommernis verschijnt daarin als een drijvende kracht voor economische groei: aansporing van innovatie door een verschuivende consumentenvraag, verlaagde productiekosten omwille van besnoeiing in het grondstoffenverbruik, de nieuwe markt van de milieutechnologie. Ecologie en economie lijken compatibel, en er wordt een taal ontwikkeld die beiden aan elkaar koppelt, tot en met het verstaan van D.O. als 'aangehouden groei'. Het ecologisch probleem wordt gedefinieerd als een probleem van efficiënte allocatie van hulpbronnen: natuurlijke hulpbronnen worden verspild omdat ze ondergewaardeerd worden, terwijl 'human resources' en technologische mogelijkheden onderbenut blijven. 'Eco-efficiëntie' wordt daarom gepropageerd als sleutelstrategie voor het economisch bedrijf.

In dergelijk kader duiken dan begrippen op als 'marktologie' (Hawken 1993). Het basisidee is dat de uitputting van natuurlijke hulpbronnen gecompenseerd kan worden via het verhogen van de grondstoffenprijzen door het instellen van een stijgende 'schaarsterente'. Die moet dan geïnvesteerd worden in 'hernieuwbaar kapitaal'. Men kan daarbij o.a. denken aan een recyclage-industrie. Uitputting van 'natuurlijk kapitaal' wordt gecompenseerd door de creatie van technisch kapitaal. Door in deze redenering natuur te beschrijven als kapitaal, wordt zij beschouwd als een subsysteem van de economie. Dat heeft voor economen het voordeel dat zij het ecologisch probleem kunnen formuleren in een gekende mathematische vorm. Dat gaat echter gepaard met een enorm gebrek aan realiteitsbesef, want het zet de zaken op zijn

kop. De economie is immers feitelijk ingebed in het ecosysteem.⁸ Gaat het om zelfbedrog? "Zoveel is minstens zeker: economen hebben de perfecte meetinstrumenten ontworpen om hun eigen succes te peilen en hun zelfbegoochelingen te bevestigen." (Mander 1996, 14)⁹

De fraseologie van de vrije handel

Ook 'vrije handel' als manier om de economie te laten groeien, blijft een niet in vraag te stellen principe. Daarvoor wordt een beroep gedaan op de logica van de 'comparatieve voordelen', die in de negentiende eeuw expliciet geformuleerd werd door de Britse econoom David Ricardo. Hij zag dat landen voor het maken van dezelfde producten een verschillende kostenstructuur konden hebben afhankelijk van verschil in technieken, gewoonten en hulpbronnen. Wanneer landen zich dan specialiseren in de producten waarvoor zij een comparatief voordeel hebben en vrij kunnen handelen om andere producten te verkrijgen, dan profiteert iedereen daarvan. Ricardo's aanname daarbij was echter dat productiefactoren, en in het bijzonder kapitaal, internationaal immobiel zijn. En ook John Maynard Keynes — hoewel hij de economische verstrengeling van landen genegen was — waarschuwde: "Ideeën, kennis, kunst, gastvrijheid, reizen — dat zijn dingen die vanuit hun aard internationaal zouden moeten zijn. Maar laat goederen steeds thuisgemaakt (homespun) zijn wanneer dat redelijk en gemakkelijk mogelijk is; en vooral, laat het financieuzen in eerste instantie nationaal zijn." (cit.: Daly 1996, 230) Kan er iets meer tegengesteld zijn aan de huidige realiteit en politiek?

In het strijdperspectief wordt de samenleving gezien als één grote onderneming, een 'mondiale economie'. Alle mechanismen die de vrije handel kunnen hinderen moeten zo snel mogelijk opgeruimd worden, want de groei van die mondiale economie wordt als een vanzelfsprekende weldaad voor iedereen beschouwd. De verhoogde concurrentie zou immers tot een verlaging van de productiekosten leiden. Er zijn echter twee manieren waarop zoiets mogelijk is: verhoging van de efficiëntie — bijvoorbeeld in grondstoffen- en energiegebruik — of verlaging van de normen waaronder geproduceerd moet worden. Ondanks alle schone economische theorie zien we dat feitelijk het tweede mechanisme dominant is. Niet alleen taksen, heffingen, subsidies e.d. — waarmee landen hun nationale economieën trachten te beschermen — staan onder druk. Ook sociale wetgeving, o.a. arbeidsbescherming, en milieureglementering worden hinderpalen voor de internationale concurrentiestrijd. Daarbij is de ideologie van de vrije markt er inderdaad in geslaagd om bij vele beleidsverantwoordelijken 'protectionisme' tot een vies begrip te maken. Deze visie van de economische elites van het Noorden domineert vandaag de politiek van de belangrijkste economische organisaties op wereldvlak zoals Wereldbank, IMF, GATT en WTO. Herman Daly

⁸ Voor deze kritiek, zie: Sachs 1993, Daly 1996, Maréchal 1996.

⁹ Hier kan ook gewezen worden op de problematiek van gangbare economische indicatoren als het BNP. Zie daarvoor het artikel van Erik Paredis.

drukt het kleurrijk uit: "De binnenlandse economie zou de hond moeten zijn, en de internationale handel zijn staart. GATT probeert de staarten van alle honden zo vast aan elkaar te binden dat de internationale knoop zou kunnen kwispelen met de afzonderlijke nationale honden." (ibid., 229)

Wie weinig middelen en macht heeft weet allang dat die geprezen 'vrijheid' van de markt neerkomt op het 'recht van de sterkste'.¹⁰ "Een meer accurate benaming dan het overredende label 'vrije handel' — want wie kan er nu tegen vrijheid zijn? — is 'gedereguleerde internationale commerce'." (ibid., 230) In de feiten betekent dat dat de multinationale ondernemingen (MNO) vrije baan krijgen. Het gaat daarbij om kapitaalbelangen die hoe langer hoe minder nationaal gebonden zijn, en die hun profijt internationaal trachten te realiseren waar dat het gemakkelijkste kan. Dat is 'mondiale economie'.¹¹

Een enorme economische macht wordt vandaag geconcentreerd bij een zeer klein aantal MNO's, omdat ze bevrijd werden van de beperkingen op hun eigen groei. De anti-trustpolitiek, het openbreken van te grote concentraties, essentieel voor het herstel van marktcompetitie, is immers één van de slachtoffers van de globalisering. Ondernemingen kunnen fusioneren tot steeds machtiger concerns om hun positie te versterken op de mondiale markt. Dat grote ondernemingen met een grote snelheid personeel laten afvloeien, mag niet de indruk wekken dat zij daarom ook hun economische macht zouden verliezen. De 500 grootste ondernemingen (Fortune) lieten 4,4 miljoen jobs vallen tussen 1980 en 1993. Tijdens dezelfde periode groeide hun verkoop 1,4 maal, hun activa 2,3 maal, en hun managersvergoedingen 6,1 maal. Wanneer de omvang van de nationale economieën vergeleken wordt met die van ondernemingen — banken en andere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten —, dan bestaat de helft van de honderd grootste economieën uit ondernemingen. In de volgende bedrijfstakken controleren vandaag vijf ondernemingen meer dan 50 procent van de totale markt: duurzame consumptiegoederen, auto's, luchtvaartlijnen, ruimtevaart, elektronische onderdelen, elektriciteit en elektronica, staal. Vijf ondernemingen controleren meer dan 40 procent van de olie-, de persoonlijke computer- en de mediamarkt, (Korten 1996, 26). Is die laatste machtsconcentratie enorm bedreigend voor het publieke debat over cruciale problemen, niet minder bedreigend voor de problematiek van de voedselveiligheid is de toenemende concentratie in de agrobusiness. Zo wordt 50 procent van de

10 De geschiedenis van West-Europa van na WO II heeft duidelijk laten zien hoe pas in de context van een gereguleerde markt, met arbeidsbescherming, sociale zekerheid e.d., de economie op enigszins iedereen ten goede kan komen. Daarbij mag echter niet uit het oog verloren worden dat het om een 'kapitalistische' markt gaat, en om een historisch compromis tussen kapitaal en arbeid. In een fase van economische expansie werd de sociale vrede — wat betekent dat de sociale verhoudingen niet fundamenteel in vraag mogen gesteld worden — afgekocht via een inkomenspolitiek die de werkende klasse toeliet deel te nemen aan de massaconsumptie. Deze 'fordistische' vorm van regulering gold overigens alleen binnen de geïndustrialiserde wereld. Binnen het mondialiseringsproces is dat compromis, met bijhorende regulering, aan erosie onderhevig. (Cf. Lipietz 1997)

11 Een goed gedocumenteerd dossier biedt Toussaint 1995. Mander en Goldsmith (eds.) 1996, is een boek dat de globale economie vanuit zeer onderscheiden invalshoeken belicht. Verder: Houtart 1994, Goldsmith 1996a,b.

graanexport van de VS gedeeld door twee firma's, Cargill en Continental. (Lehman & Krebs 1996, 125)

Het moet duidelijk zijn dat het beleden geloof in de 'vrije markt' slechts lippen dienst is om de eigen machtspositie te rechtvaardigen. De MNO's doen alles om het marktmechanisme te kunnen omzeilen. Concurrentie verlaagt immers de winstmarges. Het komt er dus op aan de prijzen van de producten die ze zelf moeten inkopen niet door de vrije markt te laten bepalen. De praktijk van de verticale integratie wordt daarom meer en meer toegepast. Dat laat toe om het functioneren van een economische sector te controleren op elk niveau, bijvoorbeeld vanaf de mijnontginning, tot de constructie van fabrieken, de productie van goederen, de stockage, het transport naar vreemde filialen, de groot- en eventueel de detailhandel. De MNO's kunnen zo zelf de prijzen vastleggen bij elke etappe. Minstens één derde van alle handelsverrichtingen blijft binnen het kader van dezelfde MNO en zijn filialen. Het gaat hier om privé-economische planning op wereldschaal, onder strikte controle van de bedrijfshiërarchie, slechts met het oog op het eigen voordeel. MNO's zijn volgens de Britse economist en ecologist Paul Ekins "reusachtige zones van bureaucratistische planning, in het hart van wat anderszids een markteconomie is". Zij "maken gebruik van gehiërarchiseerde commandostructuren om hulpbronnen binnen de grenzen van hun organisatie te krijgen, in plaats van zich tot de markt te wenden". (cit.: in Goldsmith 1996a) Vormen van democratisch gecontroleerde planning of regulering, met het oog op de werkelijke vervulling van menselijke behoeften, worden echter verworpen. De groeiende macht van en samenwerking tussen MNO's vergroot hun greep op regeringen en internationale organisaties. Goldsmith spreekt terecht van het "nieuwe kolonialisme van de MNO's", dat "sterk riskeert het meest onbeschaamde en brutale te worden dat men ooit gezien heeft". (ibid.) Het schoolvoorbeeld hier zijn de praktijken van de MNO's in de zogenaamde 'vrijhandelszones', waar arbeidskracht en hulpbronnen probleemloos kunnen verbruikt worden zonder hinder van sociale wetgeving en milieureglementering, en waarbij de elites van de betrokken landen de levensmogelijkheden van de eigen bevolking op het spel zetten voor enig gewin op korte termijn.¹²

De casino-economie

Het is gemeengoed geworden om sedert de jaren zeventig te spreken over 'economische crisis'. Toenemende werkloosheid en afbraak van sociale voorzieningen in het Noorden, en vergroting van de kloof tussen Noord en Zuid zijn daarvan de duidelijke tekens. De eisen die de ecologische crisis stelt hebben deze structurele crisis nog verscherpt. Een blik op de positie van het kapitaal in deze crisis geeft ons een verdergaande verklaring voor de situatie waarin we verzeild zijn.¹³ De naoorlogse expansie heeft een enorme toename

¹² Sintubin 1996 bespreekt het voorbeeld van Sri Lanka.

¹³ Zie daarvoor o.a. Amin 1995 en 1996, en Toussaint 1995.

van de kapitaal massa voor gevolg gehad, wat mee geleid heeft tot de mondialisering van de economie en de daarmee gepaard gaande erosie van de nationale economieën. De economische crisis bestaat erin dat de geaccumuleerde winsten niet genoeg uitwegen meer vinden naar investeringen in rendabele producties. De poging om de derde wereld te betrekken in de expansie via grote leningen is uitgelopen op de schulden crisis. Dat alles heeft een situatie doen ontstaan waarin het kapitaal in een gunstiger positie zit om zijn eigen éézijdige logica door te kunnen zetten. Economische groei — zowel met het oog op tewerkstelling als op ontwikkeling — blijft afhankelijk van het kapitaal, maar dat wil zich daar wel voor laten betalen. Om vooralsnog tot investeringen over te gaan zal het kapitaal daarom zijn voorwaarden trachten te dicteren. Dat is de achtergrond van het hierboven beschreven proces van deregulering.

Een tweede gevolg is de expansie van de financiële markten. Het grote overschot aan vlottend kapitaal gaat op zoek naar andere uitwegen om te vermijden dat het op een drastische manier zijn waarde verliest zoals bij de crisis van de jaren dertig. "De liberalisatie van de internationale kapitaalbewegingen, de aanvaarding van zwevende wisselkoersen, de hoge rentevoeten, een politiek die stelselmatig een deficit toelaat op de Amerikaanse betalingsbalans, de buitenlandse schuld van de derde wereld en de privatiseringen vormen samen een volkomen rationele politiek die aan die vlottende kapitalen de uitweg biedt van een vlucht naar voren in speculatieve beleggingen, waardoor het grootste gevaar wordt afgewend, nl. de massale ontwaarding van het overschot aan kapitaal." (Amin 1996, 106)

De grootste activiteit op de financiële markten wordt ontwikkeld door wat men de 'institutionele beleggers' noemt: een paar tientallen mega-banken, privé-pensioenfondsen, grote verzekeringsmaatschappijen en beleggingsfondsen. Daar komen dan nog enkele tientallen grote industriële MNO's bij. Een recent fenomeen is namelijk dat de MNO's zich in toenemende mate gaan bezighouden met zuiver financiële activiteiten. Hoewel zij voornamelijk gericht blijven op industriële activiteiten, diversifiëren zij ook naar financiële diensten. Hieruit blijkt een vorm van globale strategie die erin bestaat de systematische valorisatie van hun activa als doel op zich na te streven, ongeacht of dat via productieve of financiële activiteiten gebeurt.

Gedurende de jaren tachtig is het volume van de transacties op de wisselmarkten vertienvoudigd. Deze transacties staan lang niet meer in functie van het vergemakkelijken van het handelsverkeer. Naar schatting bedraagt het aantal handelstransacties slechts 3 procent van de totale wisselmarkt, wat een idee geeft van het reusachtige overschot aan vlottend kapitaal. Het dagelijks verhandelde volume aan speculatief kapitaal werd in 1994 op 1200 à 1300 miljard dollar geschat. Dat maakt dat de financiële markten zowat "politieman én rechter van de wereldeconomie" (Toussaint 1995, 23) geworden zijn. Via een mechanisme dat gericht is op puur geldgewin kan elke serieuze politiek op economisch of ecologisch vlak potentieel gedestabiliseerd worden.

Naast de totale deregulering van het globale financiële systeem, is de revolutionaire ontwikkeling van de communicatietechnologie daarbij een cruciale factor. Zij is medeverantwoordelijk voor de schaal en de snelheid waarop de financiële activiteit plaats vindt. Het aantal elektronische geldtransfers bedraagt weliswaar slechts een klein percentage van het totaal aantal transfers, maar dat geldt niet voor het volume. Vijf op de zes dollars die in de wereld-economie rondgaan zijn elektronisch geld. Het is dus niet overdreven te gaan spreken van "casino economics". (Barnet en Cavanagh 1996).

'Duurzame' ontwikkeling?

De reële context van het strijdperspectief lijkt niet veel ruimte te laten voor duurzaamheid. Is blijvende groei iets wat men in elk geval gehandhaafd wil zien, dan wordt toch in het geheim aangenomen dat die geografisch beperkt zal blijven. De zwarte piet van de milieuverloedering wordt daarbij doorgeschoven naar het Zuiden. De negatieve milieueffecten die in het Noorden voortgebracht worden, bereiken wel de uithoeken van de aarde, toch wil het Noorden de draagwijdte van zijn verantwoordelijkheid beperkt houden. Daarbij maakt de ruimtelijke scheiding die door de internationale handel tussen de kosten en de baten van een exploitatie wordt aangebracht, dat heel wat milieukosten afgeschermd worden van waarneming door de consument in het Noorden. Dat maakt het gemakkelijker om de last voor het Noorden te minimaliseren en de eis voor milieumaatregelen door te schuiven naar het Zuiden.

En zoals hoger reeds vermeld, is de kwestie van de bevolkingsgroei een thema dat dan meestal als eerste op de agenda komt. "Tenslotte leent geen ander onderwerp er zich zo gemakkelijk toe om het Zuiden onder handen te nemen. En geen enkel thema verleent zo duidelijk de status van onschuld aan het Noorden als het bevolkingsvraagstuk." (Sachs 1997, 20) Het is echter een al te gemakkelijk argument om te ontsnappen aan de verantwoordelijkheid van macro-economische processen voor het overgebruik van natuurlijke hulpbronnen, en voor de enorme ongelijkheden in macht en middelen die de armen van het Zuiden naar ecologisch kwetsbare gronden drijven. Maar in tegenstelling tot het sleutelen aan deze fundamentele problemen, zijn programma's van vruchtbaarheidscontrole vrij goedkoop. Agenda 21 getuigt van dit fundamentele conflict door bij wijze van compromis in zijn eerste sectie het bevolkingsvraagstuk en de problematiek van de niet-duurzame consumptiepatronen in het Noorden naast elkaar te behandelen.

Een meer subtiele manier om de verantwoordelijkheid naar het Zuiden te projecteren is de neiging om de milieuproblemen daar zo te definiëren dat de oplossing enkel van het Noorden kan komen. Volgens Sachs is het grootste deel van Agenda 21 in die geest opgesteld. "Milieuproblemen in het Zuiden worden geconceptualiseerd als het resultaat van ontoereikend kapitaal, verouderde technologie, gebrek aan expertise en verslappende economische groei. En de definitie van het probleem impliceert reeds zijn oplossing: het Noorden moet zijn

investeringen in het Zuiden verhogen, voorzien in transfer van technologie, competentie in eco-engineering inbrengen, en handelen als groeilocomotief voor het Zuiden. Opnieuw wordt het Zuiden afgeschilderd als bakermat van incompetentie, en het Noorden als bolwerk van uitmuntendheid.” (ibid.:21) Een halve eeuw ‘ontwikkeling’ heeft laten zien wat de sterkste partij in deze ‘strijd’ daarvan maakt.

We zijn vrij uitvoerig op het strijdperspectief ingegaan omwille van zijn feitelijke dominantie in de wereldpolitiek. Daarbij zou duidelijk moeten geworden zijn dat omwille van de intrinsieke band met de ideologie van de ‘vrije markt’, het formuleren van een visie op D.O. binnen dat perspectief zelf tot ideologie wordt. Er wordt immers slechts lippen dienst bewezen aan de doelstelling van eerlijke levensmogelijkheden voor mensen overal ter wereld, zowel vandaag als morgen. En de ecologische problemen zullen slechts ter harte genomen worden voorzover ze het leven beletten van wie aan de goede kant geboren is.

4. Het astronautenperspectief

Het experiment met de ‘Biosfeer 2’ in Arizona illustreert volgens Sachs goed de denkstijl van dit perspectief. Het gaat in Biosfeer 2 om het ontwikkelen van een uitgebreid biosferisch controle- en beheerssysteem op een schaal die directer benaderbaar is dan de aarde, maar toch als een stap naar een meer accuraat model van de aarde zelf. Binnen de milieubeweging vinden we deze denkstijl impliciet terug in één van haar belangrijke symbolen: de foto van de blauwe planeet tegen de achtergrond van het donkere universum. Hoewel dit symbool bij velen een impressie geeft van de mooie maar tegelijkertijd kwetsbare toevalligheid die onze levensconditie uitmaakt, mag het toch niet ontgaan dat het door de ruimtefotografie mogelijk werd om de aarde tot een ‘object’ van waarneming te maken. Binnen de moderne wetenschappelijke denkstijl roept een ‘object’ ook de mogelijkheid op van manipulatie en beheersing.

Duurzaamheid als managementsvraagstuk

Vanuit een astronautenperspectief richten de ecologische inspanningen zich op de aarde in zijn totaliteit. Het gaat om het redden van niets minder dan de planeet. Dat deze benadering van weinig bescheidenheid getuigt, blijkt uit “Managing Planet Earth”, een speciaal themanummer van *Scientific American*: “Het is als een mondiaal species dat we de planeet transformeren. Het is enkel als een globaal species — in het bijeenbrengen van onze kennis, de coördinatie van onze acties en het delen van wat de planeet ons te bieden heeft — dat we enigszins kunnen verwachten de transformatie van de planeet te beheeren via de wegen van duurzame ontwikkeling. Zelfbewust, intelligent management van de aarde is één van de grote uitdagingen waarvoor de mensheid staat bij het naderen van de eenentwintigste eeuw.” (Clark 1989, 47)

Buiten het effect van de ruimtefotografie geeft Sachs nog drie redenen voor het ontstaan van dit perspectief. Op politiek vlak kwam pas in de loop van de jaren tachtig — met de zure regen, het gat in de ozonlaag en het broeikas-effect — de globale impact van de verontreiniging door de industriële samenlevingen op de voorgrond. De wetenschappelijke ecologie had zich lang toegelegd op afzonderlijke ecosystemen, maar maakte recent grote vooruitgang in de beschrijving van de biosfeer als een alomvattend ecosysteem. Ten slotte leverde ook de technologische evolutie haar bijdrage via een nieuwe generatie instrumenten en toestellen waarmee het meten van globale processen mogelijk werd. Met behulp van satellieten, sensoren en computers kon de biosfeer van de nodige maten voorzien worden om haar in modellen te gieten. Biosferisch onderzoek is al gauw 'big science' geworden. Een hele rist internationale onderzoeksprogramma's zoeken bijvoorbeeld aansluiting bij elkaar als studie van de 'Global Change'.

Binnen deze trend wordt 'duurzaamheid' hoe langer hoe meer als een vraagstuk van 'mondiaal management' opgevat. Zoals in het strijdperspectief wordt de aarde allereerst opgevat als een geheel van hulpbronnen en stortplaatsen. Het wordt dan de taak van experts om de balans tussen de menselijke extracties en emissies enerzijds, en de regeneratieve capaciteiten van de natuur anderzijds, op planetaire schaal te registreren en in kaart te brengen. Volgens Agenda 21 gaat het hier om een essentiële bijdrage van de wetenschap aan D.O. "Het voelen van de pols van de aarde lijkt het onuitgesproken opzet van een nieuwe geowetenschap: de planeet wordt onder een gesofisticeerde observatie geplaatst zoals een patiënt in een intensive care-afdeling." (Sachs 1997, 21)

De fundamentele veronderstelling van het astronautenperspectief luidt als volgt: omdat de effecten van de industriële beschaving zich mondiaal verspreiden, zou de milieuverantwoordelijkheid van het Noorden ook de hele globe omvatten. De hele aarde wordt dus het geëigende terrein voor milieubemoeienis, en niet enkel het Zuiden zoals in het strijdperspectief. De tegenstellingen en conflicten die uit dat laatste voortkomen vormen trouwens een hindernis voor een rationeel opgezette mondiale duurzaamheid. D.O. kan maar tot stand komen door een samenwerking van vele politieke actoren, en daarom moet er een nieuw evenwicht gevonden worden tussen het Noorden en het Zuiden. De bekommernis om aan de ecologische crisis het hoofd te bieden, laat dus binnen dit perspectief niet toe om die andere grote crisis — die van de rechtvaardigheid — te verwaarlozen. Het is de dreiging van een mogelijke catastrofe die de 'menschheid' hier opnieuw verenigt. "Wat de volkeren van de wereld verbindt, is niet meer de overheersing van de beschaving of het samenspel van vraag en aanbod, maar hun gedeelde afhankelijkheid van biofysische levensondersteunende systemen." (Sachs 1992, 108)

Die eenheid van de mensheid als een biofysisch feit — tot uiting gebracht in de metafoor 'ruimteschip aarde' — zou volgens 'globale ecologen' moeten omgezet worden in een politiek feit. Hun hoop bestaat erin dat een vorm van

politieke eenmaking van de wereld een goed kader zou bieden voor een efficiënt management van de mondiale hulpbronnen. Omdat zulke strategie niet kan lukken zonder het Zuiden erin te betrekken, gaan er stemmen op voor een 'globaal Marshall Plan'. "Zulk plan tracht alle inspanningen te bundelen om de wereldbevolking te stabiliseren, milieuvriendelijke technologieën te ontwikkelen, de economische spelregels te wijzigen, collectieve verdragen af te sluiten, en een informatiecampagne te lanceren voor de burgers van de aarde. Aan de horizon staat de edele visie om ecologie tot het centrale thema te maken van een wereldpolitiek die de rationele organisatie van de mondiale staatszaken zou uitvoeren." (Sachs 1997, 22)

Universele wetenschap versus culturele diversiteit

Op die visie van D.O. als een vraagstuk van globaal management, worden verschillende kritieken geformuleerd. Zij slaan zowel op de onwenselijkheid als op de onmogelijkheid ervan. Wat dat laatste betreft gaat het voornamelijk om de overtrokken verwachtingen t.a.v. de ecologische wetenschap. Nieuwe ontwikkelingen in de ecologie wijzen — in tegenstelling tot oudere theorieën die draaien rond de notie van ecologisch evenwicht — op de turbulentie, complexiteit en onvoorspelbaarheid van natuurlijke processen. De vooronderstelling dat de draagkracht van ecosystemen gemakkelijk te bepalen zou zijn, en dat we dus over adequate kennis kunnen beschikken om de grenzen van een veilige natuurexploitatie te bepalen, lijkt veel te optimistisch. Maar het probleem reikt verder. "In het licht van de tendens bij sommige leidende ecologen zulke argumenten te gebruiken om een meer verzoenende houding aan te nemen tegenover ontwikkeling, lijkt elk stevig vertrouwen op hun ecologische expertise dubbel gevaarlijk: het zijn experts die geen enkele overeenstemming hebben over wat de grenzen zijn." (Worster 1993, 142)

De problematiek van de bepaling van grenzen leidt ons tot meer fundamentele kritieken op het gangbare duurzaamheidsideaal. Evenals in het strijdperspectief blijft het hier gebaseerd op de visie dat de natuurlijke wereld allereerst een geheel van materiële hulpbronnen is voor de mens. Dat heeft voor gevolg dat ook het "progressieve, seculiere materialisme" (ibid.) van de westerse cultuur geen probleem is, zolang het maar binnen de grenzen van de duurzaamheid blijft. Wanneer nu wetenschappelijk management vooropgesteld wordt als noodzakelijk om die grenzen te bewaken, en zo een invulling te geven aan D.O., dan moet het duidelijk zijn dat het diezelfde cultuur is die zich opnieuw naar voren schuift als oplossing voor wat zij heeft aangericht. Via zijn economische expansie heeft het Westen alle uithoeken van de aarde bereikt en omgewoeld, en het heeft daarbij zijn eigen problemen feitelijk tot universele problemen gemaakt. Het wetenschappelijk universalisme wordt nu geacht soelaas te brengen. We leven immers niet alleen in een mondiale markt maar uiteindelijk in een globaal ecosysteem. In zijn consequenties toont deze manier van denken zich als regelrecht 'ecologisch imperialisme'. Als alles bekeken wordt vanuit het perspectief van geofysische cycli, dan wordt de wereld tot één

enkele homogene ruimte, en verdwijnen de betekenis en het belang van menselijke culturen en gewoonten. De dagelijkse activiteiten dreigen scrupuleus onderzocht te worden tegen het licht van de wetenschappelijke expertise. Ten nadele van 'leven' in zijn gehele, zowel natuurlijke als culturele verscheidenheid komt het accent op 'overleven' te liggen. "Wat de opkomst van het industrialisme toch heeft overleefd, loopt nu het gevaar te worden meegesleurd in de maalstroom van zijn ondergang." (Sachs 1992, 109)

Bij ons krijgt het argument van het ecologisch imperialisme meestal de vorm van het wijzen op het 'democratisch tekort' van de wetenschappelijke probleemformulering. Dat komt tot uiting in de nadruk op 'milieubeleid', waarbij de burger geacht wordt uit te voeren wat voorgeschreven wordt, eerder dan op het openbare debat. Zo is er bijvoorbeeld in Nederland¹⁴ nogal wat kritiek geformuleerd op de poging om het D.O.-beleid te gaan formuleren aan de hand van het begrip milieugebruiksruimte (MGR). Wat elke burger kan verbruiken zou via de wetenschappelijke bepaling van die MGR kunnen vastgesteld worden. Enige kanttekening bij de geleverde kritiek lijkt mij hier toch nodig. De schattingen die van de MGR gemaakt worden tonen — ook als men rekening houdt met grote onzekerheidsmarges in het cijfermateriaal — dat het Noorden moet overgaan tot zeer drastische reducties in zijn energie- en grondstoffenverbruik. Dat lijkt niet te kunnen zonder serieuze veranderingen in de huidige consumptieve levensstijl. Dan rijst toch de vraag in hoeverre een radicale kritiek op de MGR-benadering ingegeven wordt door de wens die realiteit niet te moeten zien. Verandering van levensstijl als keuze vandaag, zou misschien juist nodig kunnen zijn om de 'eco-dictatuur' te vermijden.¹⁵

Vanuit het Zuiden krijgt men andere accenten. Vandana Shiva wijst erop hoe de focus op 'mondiale' milieuproblemen in feite de agenda versmald heeft.¹⁶ "De veelvuldige milieubekommernissen die vanuit de 'grassroots' naar boven komen, waaronder de bos- en de watercrisis, toxische en nucleaire gevaren enzovoort, worden gemarginaliseerd." En dat is "vals, want bijvoorbeeld de nucleaire en chemische industrieën opereren mondiaal, en de problemen die zij in elke lokale situatie genereren zijn verbonden met hun wereldomvattende bereik. 'Mondiale milieuproblemen' worden als dusdanig geconstrueerd om te verbergen dat de globalisatie van het lokale verantwoordelijk is voor de vernietiging van het milieu dat de ermee verbonden lokale volkeren ondersteunt." (Shiva 1993, 151) Shiva beschouwt dus globalisatie als een politiek middel in handen van de elites van het Noorden, waardoor het onderscheid met het strijdperspectief feitelijk opgeheven wordt. "Het 'mondiale milieu' verschijnt als het voornaamste wapen om de wereldwijde toegang van het Noorden tot natuurlijke hulpbronnen en ruwe materialen te vergemakkelijken enerzijds, en om door te drukken dat de milieukosten wereldwijd gedeeld worden anderzijds (...). De constructie van het

14 Cf. Deblonde 1996.

15 Voor verdere argumentatie zie: Gorz '92, Peeters '95. Voor MGR zie ook Erik Paredis in dit nummer.

16 De Global Environmental Facility (GEF) bij de Wereldbank is slechts bestemd voor vier milieu-items: reductie van de emissie van broeikasgassen, bescherming van de biodiversiteit, reductie van de vervuiling van de internationale wateren, en reductie van het gat in de ozonlaag.

mondiale milieu versmalt de keuzemogelijkheden van het Zuiden, terwijl ze die van het Noorden vergroot. Via zijn mondiaal bereik bestaat het Noorden in het Zuiden, maar het Zuiden bestaat slechts binnen zichzelf omdat het geen mondiaal bereik heeft. Dus het Zuiden kan *enkel* lokaal bestaan, terwijl *enkel* het Noorden mondiaal bestaat." (152)

Van mondiaal naar lokaal

Waar het astronautenperspectief op D.O. toch aandacht leek te hebben voor het rechtvaardigheidsvraagstuk, en zich in dat opzicht als een alternatief aandient, dan blijkt het uiteindelijk toch een aantal problematische vooronderstellingen met het strijdperspectief gemeenschappelijk te hebben. 'Mondiale economie' en 'Mondiale ecologie' zijn twee facetten van een partijdig denken dat zich als universalisme vermomt. "Wetenschap, staat en markt zijn gebaseerd op een kennis over mens, samenleving en natuur die claimt overal en voor iedereen geldig te zijn. Als een kennis die erin geslaagd is alle sporen van haar particuliere oorsprong, plaats en context uit te wissen, behoort zij nergens toe en kan zij bijgevolg overal doordringen." (Sachs 1992, 109)

In het thuisperspectief wordt radicaal voor het tegendeel, voor het lokale, voor plaats en diversiteit geopteerd. Tegenover 'mondialisme' komt 'lokalisme' te staan. Maar alvorens dat perspectief te schetsen, willen we nu reeds wijzen op het problematische van een al te vereenvoudigde voorstelling van de verhouding tussen beide gezichtspunten. Sachs waarschuwt ervoor dat het herkennen van de valkuilen van globaal eco-management niet voldoende is om het dilemma op te lossen waarvoor we staan. "Beide alternatieven — denken in termen van één wereld of er niet in denken — zijn op eenzelfde manier zelfdestructief. Enerzijds is het heiligschennis om in dit tijdperk van culturele verdorring de globe te begrijpen als een verenigde, sterk geïntegreerde wereld. Anderzijds kan een visie op de aarde als een veelheid van verschillende en slechts losjes verbonden werelden, geconfronteerd met verborgen geweld en de verwoesting van de natuur, niet afzien van de idee van het oecumenisme. De veelvuldige roep om mondiaal bewustzijn is niet verwonderlijk. Gegeven dat lokale gebeurtenissen de levensvoorwaarden kunnen aantasten op verre plaatsen, stuurt deze roep erop aan het bereik van onze verantwoordelijkheid in overeenstemming te brengen met het bereik van onze effecten. Maar — en hier ligt het dilemma — de aandrang voor globale verantwoordelijkheid tendeeft ernaar de duivel uit te drijven met Beëlzebub: universalisme..." (ibid.)

5. Het thuisperspectief

Binnen dit perspectief heeft D.O. geen betrekking op economische groei noch op biosferische stabiliteit, maar op lokale levenswijzen als vormen van levensonderhoud (livelihoods). Vanuit dit perspectief gezien, lijdt het leefmilieu dan niet allereerst aan de inefficiënte allocatie van hulpbronnen, noch aan de uitbreiding